

Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο

Αθηνών

Τμήμα Νομικής

Εφαρμογές Δημοσίου Δικαίου

(διδάσκοντες: Α. Δημητρόπουλος, Ζ. Παπαϊωάννου)

Μερεντίτη Μαρία

A.M:1340200000864

Θέμα: ΒΙΟΪΑΤΡΙΚΗ ΚΑΙ ΣΥΝΤΑΓΜΑ

ΑΘΗΝΑ 2006

ΕΙΣΑΓΩΓΗ σελ. 3

A. ΙΑΤΡΙΚΟ ΤΜΗΜΑ

1. Τι είναι η Βιοϊατρική σελ. 4
2. Γεννητικό- Γενετικό υλικό σελ. 7
3. Βλαστοκύτταρα σελ. 8
- 3^α) Ερευνητικές χρήσεις πολυδύναμων βλαστοκυττάρων σελ. 9
- 3^β) Μεταμοσχεύσεις σελ.10
4. Προγεννητικός Έλεγχος σελ.10
5. Κλωνοποίηση σελ. 11
6. Γονιδιακή θεραπεία σελ.11

B. ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΟ ΤΜΗΜΑ

- Β) Συνδυασμός των άρθρων του Συντάγματος και συσχέτισή τους με τη βιοϊατρική σελ.14
- Γ) Στάθμιση σελ.15
- Δ) Έρευνες και πειράματα επί υπεράριθμων εμβρύων in vitro και δημιουργία εμβρύων για πειραματικούς σκοπούς σελ.16
- Ε) Η συνταγματικότητα της προγεννητικής διάγνωσης σελ. 22
- ΣΤ) Κλωνοποίηση και Σύνταγμα σελ. 24
- Ζ) Νομολογιακά ζητήματα σελ. 31
- ΕΠΙΛΟΓΟΣ σελ. 34
- ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ σελ. 36

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η πλέον αμφισβητούμενη και δυσκολορύθμιστη περιοχή της σύγχρονης ιατρικής επιστήμης είναι αυτή της **βιοϊατρικής**. Και αυτό, όχι μόνο εξ'αίτιας της αλματώδους προόδου που αυτή σημειώνει, υιοθετώντας καθημερινά νέες μεθόδους και αποκωδικοποιώντας ολοένα μεγαλύτερο μέρος του γενετικού κώδικα (αλυσίδες DNA), αλλά κυρίως λόγω της φύσεως του αντικειμένου της. Έχει να κάνει με την ίδια τη ζωή, με την ίδια τη Δημιουργία. Μπορεί να δημιουργήσει ζωή εκεί που παλαιότερα αποκλειόταν. Επεμβαίνει όχι μόνο σε ήδη γεννημένη ζωή, αλλά σε μη εισέτι δημιουργηθείσα ζωή. Δεν επεμβαίνει μόνο σε έμβρυο, αντίθετα, δημιουργεί μόνη της έμβρυο. Τα ηθικοκοινωνικά διλήμματα που εγείρει η βιοϊατρική είναι ίσως τα πιο δυσεπίλυτα που υπάρχουν, αν λάβει κανείς υπόψη του την πολυπλοκότητα του ζητήματος, το εύρος και το βάθος που καταλαμβάνουν, καθώς επίσης και τις χιλιάδες οπτικές γωνίες από τις οποίες δύναται ένα άτομο (σε συνάρτηση πάντα με την εποχή στην οποία ζει), να αντιμετωπίσει τα εν λόγω διλήμματα. Ακόμη κι αν πολλές από τις προσδοκίες της βιοϊατρικής έρευνας αφορούν εφαρμογές ενός απώτερου μέλλοντος, από μόνο το γεγονός ότι πρόκειται για επιστήμη ανθρωποκεντρική που ασχολείται καθαρά και μόνο με τη βιολογική ιδιοσυστασία του ανθρώπινου γένους, είναι φυσικό να προκαλείται τόσο έντονο ενδιαφέρον και τόσο γόνιμη αντιπαράθεση και σύγκρουση απόψεων. Η εξέλιξη λοιπόν της επιστήμης δημιουργεί καθημερινά νέα δεοντολογικά προβλήματα: οι γενετικές επεμβάσεις, η τεχνητή γονιμοποίηση, οι έρευνες στο έμβρυο, αποτελούν τόσο ελπίδες, όσο και κινδύνους, πράγμα που φέρει τόσο τον ιατρό όσο και τον νομικό *ante portas*, ανάμεσα στα τεράστια πλεονεκτήματα και τις απειλούμενες –ή ίσως και ανεπίτρεπτες- παρεμβάσεις.

ΙΑΤΡΙΚΟ ΤΜΗΜΑ

1. Τι είναι η Βιοϊατρική

Το ενδιαφέρον της βιοϊατρικής καλύπτει ένα ευρύ φάσμα, ξεκινώντας από «κλασικά θέματα» όπως οι μεταμοσχεύσεις ή η άμβλωση, περνώντας από νεότερες εφαρμογές που διαδίδονται σταθερά, όπως η τεχνητή γονιμοποίηση ή τα διάφορα είδη των γενετικών εξετάσεων και καταλήγοντας έως την πιο προωθημένη έρευνα σήμερα (π.χ στα εμβρυϊκά κύτταρα ή στις γονιδιακές θεραπείες) που κουβαλά μέσα της μία νέα εποχή για την ιατρική, γεμάτη καινοτομίες και υποσχέσεις για θεαματικές «βελτιώσεις» της ανθρώπινης ζωής.

Αν θέλουμε να αναλύσουμε τον όρο Βιοϊατρική, θα πρέπει να ασχοληθούμε με την ανάπτυξη των δύο βασικών της αξόνων: α) της υποβοηθούμενης αναπαραγωγής και β) της γενετικής τεχνολογίας.

1^ο) Με τον όρο υποβοηθούμενη αναπαραγωγή εννοούμε εκείνες τις μεθόδους με τις οποίες επιτυγχάνεται η σύλληψη και η κυοφορία ενός εμβρύου χωρίς σεξουαλική επαφή των γονέων, με μόνη την αρωγή της ιατρικής επιστήμης. Εδώ, είναι χρήσιμο να γίνει μία διευκρίνιση: ο ευρύτερα γνωστός όρος «τεχνητή γονιμοποίηση» δεν ταυτίζεται με τον όρο υποβοηθούμενη αναπαραγωγή, γιατί ο πρώτος όρος είναι στενότερος του δεύτερου. Η υποβοηθούμενη αναπαραγωγή είναι έννοια γένους, ενώ η τεχνητή γονιμοποίηση είναι έννοια είδους, αποτελώντας ουσιαστικά μία μόνο μέθοδο υποβοηθούμενης αναπαραγωγής.

Κρίνεται σκόπιμο να αναφερθώ, προς μεγαλύτερη κατανόηση του αναγνώστη, στους πιο βασικούς τρόπους της υποβοηθούμενης αναπαραγωγής, πάρα πολύ συνοπτικά και με όσο πιο απλά λόγια γίνεται¹:

---

¹ Για αναλυτικές πληροφορίες σχετικά με την υποβοηθούμενη αναπαραγωγή, βλ. Χρυσικόπουλος Αθανάσιος, «Υπογονιμότητα, στειρώση, προβλήματα αναπαραγωγής» σελ. 538επ.

I) ΣΠΕΡΜΑΤΕΓΧΥΣΗ

Η πιο παλιά μέθοδος επιτεύξεως εγκυμοσύνης (χωρίς φυσικά τη μεσολάβηση σεξουαλικής επαφής) είναι η σπερματέγχυση.

Κατά τη διαδικασία αυτή, το σπέρμα του συζύγου ή επιλεγμένου δότη τοποθετείται στην τράχηλο ή στη μήτρα της γυναίκας. Εάν αυτή γίνει με το σπέρμα του συζύγου, καλείται «ομόλογη σπερματέγχυση».

Εάν αντίθετα, γίνει με σπέρμα κάποιου επιλεγμένου δότη, καλείται «ετερόλογη σπερματέγχυση» και όπως αντιλαμβανόμαστε, δημιουργεί σαφώς κάποια νομικά ερωτήματα και προβλήματα τα οποία θα προσπαθήσουμε να αναλύσουμε παρακάτω.

II) ΕΞΩΣΩΜΑΤΙΚΗ ΓΟΝΙΜΟΠΟΙΗΣΗ

Στην εξωσωματική γονιμοποίηση χρησιμοποιείται το σπέρμα του συζύγου (ομόλογο σύστημα) ή επιλεγμένου δότη (ετερόλογο σύστημα) για να γονιμοποιήσει νωπά ή κατεψυγμένα ωάρια της συζύγου ή άλλης γυναίκας, *εκτός του μητρικού σώματος*. Σ' αυτή την περίπτωση, η συνάντηση των δύο γενετικών κυττάρων γίνεται μέσα στον γνωστό σε όλους μας, «δοκιμαστικό σωλήνα». Με τη μέθοδο αυτή προκαλείται υπερωορρηξία έτσι ώστε να υπάρχουν αρκετά ωάρια τα οποία να μπορούν να γονιμοποιηθούν με το σπέρμα του συζύγου ή του ξένου δότη κι αυτό «απαλλάσσει» τη γυναίκα από την «ταλαιπωρία» των συχνών λήψεων ωαρίων, αυξάνοντας στο μέγιστο την επιτυχία της μεθόδου. Ωστόσο, και πάλι εδώ προκύπτουν νομικά προβλήματα άξια σχολιασμού, τα οποία θα αναλυθούν παρακάτω.

III) ΦΕΡΟΥΣΑ ΚΑΙ ΥΠΟΚΑΤΑΣΤΑΤΗ ΜΗΤΡΟΤΗΤΑ

Πρόκειται για την τελευταία μέθοδο υποβοηθούμενης αναπαραγωγής που θα θίξουμε. Στην περίπτωση της φέρουσας μητέρας, τα ωάρια και τα σπερματωζάρια των συζύγων γονιμοποιούνται *in vitro* και στη συνέχεια το έμβρυο που θα δημιουργηθεί εξωσωματικά, κυοφορείται από τρίτη γυναίκα, η

οποία αναλαμβάνει την υποχρέωση τόσο της κυοφορίας, όσο και της παράδοσης, μετά τον τοκετό, του παιδιού, στους φυσικούς του γονείς. Δηλαδή, το παιδί προέρχεται μεν από τους φυσικούς του γονείς, κυοφορείται όμως και τίκεται από άλλη γυναίκα.

Στην περίπτωση της υποκατάστατης μητέρας, το σπέρμα του συζύγου γονιμοποιεί –είτε με σπερματέγχυση, είτε με εξωσωματική γονιμοποίηση-, το ωάριο μιας τρίτης, ξένης γυναίκας, μιας δότριας, (κι αυτό διότι η σύζυγος αντιμετωπίζει πρόβλημα στειρότητας), η οποία συμφωνεί να κυοφορήσει και να παραδώσει το παιδί μετά τον τοκετό. Στην περίπτωση αυτή, το παιδί έχει ως φυσικούς γονείς τον σύζυγο της στείρας γυναίκας και την τρίτη, ξένη δότρια..

1β) Ο όρος γενετική τεχνολογία χρησιμοποιείται στα πλαίσια της παρούσης εργασίας για να καλύψει όλες τις ιατρικές τεχνικές που συμβάλλουν στη δημιουργία ανθρώπινου κυττάρου από το οποίο μπορεί να προκύψει άνθρωπος. Πολλές από τις τεχνικές αυτές που συνίστανται σε απλή υποβοήθηση της αναπαραγωγικής διαδικασίας, όπως είναι η τεχνητή σπερματέγχυση, η in vitro γονιμοποίηση ή η τεχνική της παρένθετης ή υποκατάστατης μητρότητας, εφαρμόζονται ήδη από τη δεκαετία του '60 και –κυρίως οι δύο πρώτες- θεωρούνται σήμερα κοινωνικά αποδεκτές. Υπάρχουν όμως και άλλες τεχνικές όπως η γονιμοποίηση ωαρίων με μοναδικό σκοπό την πραγματοποίηση πειραμάτων, η προεμφυτευτική διάγνωση και επιλογή, οι επεμβάσεις στο γενετικό υλικό με σκοπό τη «βελτίωσή» του ή τον καθορισμό συγκεκριμένων ιδιοτήτων για τον μελλοντικό άνθρωπο, η διασταύρωση γενετικού υλικού ανθρώπων με γενετικό υλικό ζώων και τέλος η κλωνοποίηση, οι οποίες δε θεωρούνται –έως σήμερα τουλάχιστον- αποδεκτές και απαγορεύονται σε σημαντικό βαθμό από τα διεθνή κείμενα.

2. Γεννητικό- Γενετικό υλικό

Κατά την ειδική ορολογία της βιολογίας «γενετικό υλικό» είναι το DNA, το οποίο περιέχεται στον πυρήνα κάθε κυττάρου. Η προσέγγιση από δικαιοϊκή σκοπιάς της έννοιας αυτής έχει μεγάλη σημασία, καθόσον όλες οι μέθοδοι της γενετικής τεχνολογίας που προαναφέρθηκαν, ασκούνται σε αυτό το βιολογικά ιδιόμορφο αντικείμενο. Η ιδιομορφία του λοιπόν δεν έγκειται στο ότι αποτελεί «μέρος» ενός ζωντανού οργανισμού αλλά στο ότι δεν διατηρεί σταθερή τη φύση του, αλλά με τη συνδρομή των κατάλληλων συνθηκών, μεταλλάσσεται το ίδιο σε αυτοτελή οργανισμό. Έτσι, άλλωστε, διαφοροποιείται από τα συστατικά, τα μέλη ή τα όργανα ενός οργανισμού, τα οποία είναι σταθερά στοιχεία αυτού, δηλαδή η φύση τους παραμένει σταθερή και δεν μεταβάλλεται.

Με την παραπάνω έννοια και για τους σκοπούς της παρούσης εργασίας, ως γενετικό υλικό του ανθρώπου μπορούν να θεωρηθούν ιδίως:

- οι απλοί γαμέτες, δηλαδή το ωάριο και το σπερματοζώαριο
- ο πυρήνας των κυττάρων
- το γονιμοποιημένο ωάριο
- το γονιμοποιημένο έμβρυο στις διαδοχικές φάσεις της ανάπτυξής του, έως τη στιγμή της διαμόρφωσης ενός ολοκληρωμένου ανθρώπου.

Από τις τέσσερις αυτές κατηγορίες, η τελευταία παρουσιάζει τις μεγαλύτερες δυσκολίες. Πράγματι, το χρονικό σημείο από το οποίο παύει να υπάρχει «γενετικό υλικό» και πρέπει πλέον κανείς να μιλά για «άνθρωπο», παρουσιάζεται εντελώς ασαφές. Το πότε ακριβώς μιλά κανείς για άνθρωπο και η απάντηση στο ερώτημα αυτό θα διαλύσει τους ηθικούς και νομικούς προβληματισμούς σχετικά με τη δυνατότητα επέμβασης στο γενετικό υλικό, χρησιμοποίησής, αφαίρεσης καταστροφής κλπ αυτού.

Όπως επισημαίνει και ο Βιδάλης² στο σημείο αυτό όμως η ιδιομορφία του γενετικού υλικού δεν επιτρέπει να θεωρηθεί δεδομένη για την έννομη τάξη μια αυτόματη και άνευ ετέρου παραδοχή του ως «αντικειμένου χρήσης» και

---

² Βιδάλης, Ζωή χωρίς πρόσωπο, σελ 116επ.

«πράγματος» καθόσον: το ανθρώπινο γενετικό υλικό αποτελεί τη μοναδική γνωστή περίπτωση για την οποία δεν είναι δεδομένη, αλλά θα πρέπει να αποδειχθεί, η ένταξη σε κάποια από τις δύο μεγάλες κατηγορίες του νομικού «σύμπαντος», τα πρόσωπα και τα πράγματα. Προφανώς η κατηγοριοποίηση αυτή και η ένταξη του γενετικού υλικού σε μια εκ των δύο ανωτέρω κατηγοριών, είναι τουλάχιστον κεφαλαιώδης και κρίσιμη, προκειμένου να ορισθεί και η υπό το πρίσμα του συνταγματικού δικαίου προστασία του.

3. Βλαστοκύτταρα

Ο όρος βλαστοκύτταρα δηλώνει αδιαφοροποίητα κύτταρα που χαρακτηρίζονται από:

- α) την ικανότητα πολλαπλασιασμού και
- β) τη δυνατότητα διαφοροποίησης σε κύτταρα διαφόρων ιστών και οργάνων ενός οργανισμού.

Βλαστοκύτταρα απαντώνται σε όλα τα στάδια εμβρυϊκής ανάπτυξης. Όσο πιο πρώιμο είναι το στάδιο ανάπτυξης, τόσο μεγαλύτερη είναι και η δυνατότητα διαφοροποίησης των βλαστοκυττάρων προς τους διάφορους κυτταρικούς τύπους.

Στον άνθρωπο, τα βλαστοκύτταρα χαρακτηρίζονται ολοδύναμα τις πρώτες 3-4 ημέρες μετά τη γονιμοποίηση, καθώς μπορούν να δώσουν όλους τους τύπους κυττάρων συμπεριλαμβανομένων των μεμβρανών και ιστών που χρειάζονται για να υποστηρίξουν την ανάπτυξη του εμβρύου (πχ. πλακούντα).

Μετά το πέρας των πρώτων αυτών ημερών, τα κύτταρα που θα δώσουν τους υποστηρικτικούς ιστούς του εμβρύου διαχωρίζονται από τα κύτταρα που θα δώσουν το έμβρυο. Τα βλαστοκύτταρα του εμβρύου χαρακτηρίζονται στο στάδιο αυτό και στα μετέπειτα στάδια ανάπτυξης ως πολυδύναμα, καθώς έχουν χάσει τη δυνατότητα διαφοροποίησης προς όλους τους τύπους των κυττάρων που απαιτούνται για την πλήρη ανάπτυξη ενός οργανισμού, αλλά διατηρούν μέχρι την δέκατη τέταρτη ημέρα από τη γονιμοποίηση, την ικανότητα διαφοροποίησης προς όλους τους κυτταρικούς τύπους.

Η πολυδυναμία των βλαστοκυττάρων μειώνεται σταδιακά καθώς συμπληρώνεται και ολοκληρώνεται η ανάπτυξη του οργανισμού. Στους ενήλικες τελικά, τα βλαστοκύτταρα που έχουν απομείνει και χρησιμεύουν για την ανανέωση των καταστραμμένων κυττάρων των ιστών, υπό φυσιολογικές συνθήκες, μπορούν να διαφοροποιηθούν μόνο σε κύτταρα των ιστών στους οποίους εδρεύουν.

3^α) Ερευνητικές χρήσεις πολυδύναμων βλαστοκυττάρων

Στον τομέα της βασικής έρευνας, η εξακρίβωση των παραγόντων που καθορίζουν τη διαδικασία κυτταρικής διαφοροποίησης κατά την εμβρυϊκή ανάπτυξη είναι κρίσιμη για την κατανόηση ασθενειών που οφείλονται σε ανωμαλίες διαφοροποίησης και πολλαπλασιασμού των κυττάρων καθώς και τον μηχανισμό κυτταρικής ανανέωσης και αντικατάστασης. Στον τομέα της φαρμακολογίας, δοκιμές σε πολυδύναμα βλαστοκύτταρα που έχουν ενεργοποιηθεί, παρέχουν έναν ασφαλή τρόπο για έλεγχο των νέων φαρμάκων σε πληθώρα κυτταρικών τύπων, υποκαθιστώντας σε πολλές περιπτώσεις τις απευθείας δοκιμές σε πειραματόζωα ή τις κλινικές δοκιμές σε άνθρωπο. Στον τομέα των μεταμοσχεύσεων και της αντικατάστασης καταστραμμένων κυττάρων (Parkinson, Alzheimer) η προοπτική μιας ανανεώσιμης πηγής κυττάρων, ιστών και οργάνων από πολυδύναμα βλαστοκύτταρα που θα χρησιμοποιούνται ως μοσχεύματα υπόσχεται να καλύψει την αυξανόμενη ανάγκη για δωρεές οργάνων και να θεραπεύσει πολλές ανίατες μέχρι σήμερα ασθένειες και αναπηρίες.

Έχουν διατυπωθεί διάφορες απόψεις για το πώς θα πρέπει να χρησιμοποιηθούν τα βλαστοκύτταρα σε σχέση με την απομόνωση τους και την άμβλωση ή για την απομόνωση από τον εμβρυϊκό ιστό. Στο πρώτο, υπάρχει το ερώτημα για το αν η αξία του εμβρύου είναι ισοδύναμη με την αξία ενός «προσώπου». Στο δεύτερο, έχει λεχθεί³ ότι η απομόνωση βλαστοκυττάρων από εμβρυϊκό ιστό που προέρχεται από άμβλωση είναι θεμιτή, εφόσον πάντως εξασφαλίζεται η έγκυρη συναίνεση του δότη των γαμετών. Για τον σκοπό αυτόν πρέπει να προηγηθεί κατάλληλη

---

³ Εθνική Επιτροπή βιοηθικής

πληροφόρησή τους για τη συγκεκριμένη χρήση του ιστού. Θα πρέπει επίσης να παρθούν μέτρα σχετικά με την έρευνα σε έμβρυα in vitro, σχετικά με την απομόνωση βλαστοκυττάρων από έμβρυο in vitro, για τη χρήση των βλαστοκυττάρων στον άνθρωπο και για την απαγόρευση συμφωνιών με οικονομικό περιεχόμενο.

3β) Μεταμοσχεύσεις

Με την πρόοδο της ιατρικής και την πληρέστερη κατανόηση της λειτουργίας των οργάνων ζωτικής σημασίας του ανθρώπινου σώματος, διαπιστώθηκε ότι τα όργανα του ανθρώπινου σώματος, μετά τον εγκεφαλικό θάνατο του ατόμου, διατηρούν κάποιο είδος αυτοτελούς και αυθύπαρκτης ζωής, οπότε μπορούν να ενωφθαλιστούν σε ασθενή άτομα με κατεστραμμένα τα αντίστοιχα όργανα, ή έλλειψη των οποίων θα συνεπαγόταν είτε τον θάνατο του πάσχοντος, ή την σοβαρότερη αναπηρία του. (Το ότι υπάρχουν προβλήματα ηθικά στο θέμα των μεταμοσχεύσεων ιστών και οργάνων, δεν αμφισβητείται. Στασιάζεται ενδεχομένως η άποψη περί του πότε, πώς και με ποιούς επιστημονικούς τρόπους θα διαπιστωθεί πότε ένα άτομο είναι κλινικώς νεκρό.⁴)

Η πιο θεαματική πιθανή εφαρμογή από τη χρήση των πολυδύναμων βλαστοκυττάρων είναι η παραγωγή διαφοροποιημένων κυττάρων και ιστών. Πολλές ασθένειες και ανωμαλίες οφείλονται σε απορρυθμίσεις της κυτταρικής λειτουργίας ή σε καταστροφή των σωματικών ιστών. Σήμερα, δωρεές οργάνων και ιστών χρησιμοποιούνται προς αντικατάσταση πασχόντων ή καταστραμμένων ιστών. Ενεργοποίηση των πολυδύναμων βλαστοκυττάρων έτσι ώστε να δίνουν εξειδικευμένους κυτταρικούς τύπους, προσφέρουν τη δυνατότητα μιας ανανεώσιμης πηγής κυττάρων και ιστών που θα χρησιμοποιούνται ως μοσχεύματα και θα ανακουφίσουν πολλούς ασθενείς.

---

⁴ Απόψεις επ' αυτού, βλ. Ανδρουλάκης Νικ. «Ποινικόν Δίκαιον, Ειδικό μέρος», σελ. 22επ και Κοτσιανός Στέφανος, ΝοΒ 17, σελ.751-759

4. Προγεννητικός Έλεγχος

Οι εξετάσεις προγεννητικού ελέγχου αφορούν εξετάσεις του εμβρύου είτε ενδομητρίως, είτε προ της εμφυτεύσεώς του στη μήτρα. Στην περίπτωση αυτή αναφερόμαστε στα εξωσωματικώς δημιουργημένα έμβρυα στα πλαίσια της αγωγής κατά της στειρότητας- της εξωσωματικής γονιμοποίησης. Οι προγεννητικές εξετάσεις γίνονται σε έμβρυα για να διαπιστωθεί -να επιβεβαιωθεί ή να αποκλειστεί- η ύπαρξη γενετικού νοσήματος και θέτουν το Δίκαιο αντιμέτωπο με σημαντικά διλήμματα. Επιτρέπεται να επιλέγονται ποιά παιδιά θα γεννηθούν με βάση τις πιθανότητες εκδήλωσης μιας ασθένειας? Ο προγεννητικός έλεγχος άρχισε να εφαρμόζεται τη δεκαετία του '70, με τα προβλήματα της τρισωμίας 21 (γνωστής και ως σύνδρομο Down⁵). Έτσι, οι προγεννητικές εξετάσεις οργανώθηκαν για αυτήν ακριβώς τη σοβαρή ασθένεια. Γίνεται εύκολα αντιληπτό λοιπόν ότι οι δυνατότητες επέμβασης στο ανθρώπινο κύτταρο αυξάνουν συνεχώς. Οι νέες διαγνωστικές μέθοδοι μπορούν να αποβούν ευεργετικές σε οικογένειες με κληρονομικές καταβολές σοβαρών ασθενειών,

5. Κλωνοποίηση

Κλωνοποίηση καλείται ο τεχνητός αποχωρισμός των αδιαφοροποίητων κυττάρων του εμβρύου in vitro, αυτών δηλαδή που δεν έχουν τη δυνατότητα να αναπτυχθούν σε ανεξάρτητα έμβρυα και η δημιουργία με τον τρόπο αυτό, μονογενών πολυδύμων.

Πολύδυμοι μπορούν ως γνωστόν- να δημιουργηθούν και χωρίς την ανθρώπινη παρέμβαση, με μόνη τη συνδρομή της φύσης, ακόμα κι από το ίδιο ωάριο (μονογενείς). Είναι εκείνοι οι δίδυμοι που μοιάζουν απολύτως μεταξύ τους.

6. Γονιδιακή θεραπεία

Στόχος αυτής της τεχνικής είναι η ίαση ασθενειών του ανθρώπου, με επέμβαση του γιατρού κατευθείαν στα γονίδια των κυττάρων του. Τα σωματικά κύτταρα δεν μεταβιβάζουν τις ιδιότητές τους στις επόμενες γενεές,

---

⁵ Η ανωμαλία οφείλεται στην ύπαρξη ενός υπεράριθμου χρωμοσώματος 2, γι' αυτό και ονομάζεται τρισωμία 21. Η συχνότητά της είναι 1 στις 700 γεννήσεις παιδιών σε όλον τον κόσμο

Αντίθετα, στα γενετικά κύτταρα βρίσκονται καταγεγραμμένες όλες οι γενετικές πληροφορίες του ανθρώπου. Τέτοια κύτταρα βεβαίως είναι τα ωάρια και τα σπερματοζωάρια. Προς το παρόν, πραγματοποιήσιμη είναι μόνο η θεραπεία στα γονίδια των σωματικών κυττάρων.

ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΟ ΤΜΗΜΑ

Κρίνεται σκόπιμο να αναφέρουμε κάποιες βασικές διατάξεις του Συντάγματός μας οι οποίες όπως θα δούμε έχουν άμεση συνάφεια με τους τομείς της βιοϊατρικής.

B) Η ανθρώπινη φύση είναι δισυπόστατη, σωματική και πνευματική. Και έχει παράλληλα και κοινωνική διάσταση. Η φυσική υπόσταση αποτελεί διάσταση της ανθρώπινης ύπαρξης, διάσταση της ανθρώπινης αξίας και εκεί ανήκουν δύο αγαθά: η ζωή και η υγεία μα επίσης και το περιβάλλον που τις επηρεάζει άμεσα και γι αυτόν ακριβώς τον λόγο αποτελούν ιδιαίτερη ενότητα.

Η προστασία της υγείας ως κοινωνικό δικαίωμα θεμελιώνεται στο άρ.21 παρ.3 Σ σε συνδυασμό με το άρ.5 παρ2 .

B1) Το Σύνταγμα μας μνημονεύει στο άρ. 5 παρ. 2 **«όλοι όσοι βρίσκονται στην Ελληνική Επικράτεια απολαμβάνουν την απόλυτη προστασία της ζωής, της τιμής και της ελευθερίας τους χωρίς διάκριση εθνικότητας, φυλής, γλώσσας, και θρησκευτικών πεποιθήσεων. Εξαιρέσεις προβλέπονται στις περιπτώσεις που ορίζει το διεθνές δίκαιο».**

Από αυτή τη διάταξη αντιλαμβανόμαστε λοιπόν ότι το Σύνταγμά μας προστατεύει την ανθρώπινη ζωή σε κάθε μορφή ή έκφραση της και δεν απαιτείται να πρόκειται για ολοκληρωμένη ανθρώπινη ύπαρξη. Δεν

προστατεύεται δηλαδή μόνο η «πλήρης», αλλά και κάθε μορφή ανθρώπινης ζωής, Η ζωή, ως θεμελιώδες δικαίωμα έχει αμυντική, προστατευτική και εξασφαλιστική διάσταση αλλά ακριβώς επειδή αφορά την ίδια την επιβίωση, είναι δικαίωμα υπόστασης καθώς επίσης και μητρικό δικαίωμα με την έννοια ότι αποτελεί την προϋπόθεση όλων των άλλων δικαιωμάτων .

B2) Με την συνταγματική αναθεώρηση του 2001, προστέθηκε μια νέα παράγραφος (παρ.5), στο άρθρο 5, που ορίζει ότι: **«καθένας έχει δικαίωμα στην προστασία της υγείας και της γενετικής του ταυτότητας. Νόμος ορίζει τα σχετικά με την προστασία κάθε προσώπου έναντι των βιοϊατρικών επεμβάσεων».**

Στο άρθρο 5 Σ λοιπόν κατοχυρώνεται το δικαίωμα του καθενός στην προστασία της υγείας και συνδυάζεται πλέον με το ειδικότερο δικαίωμα στην προστασία της γενετικής ταυτότητας. Η υιοθέτηση αυτής της νέας συνταγματικής ρύθμισης οφείλεται φυσικά στις ραγδαίες εξελίξεις της ιατρικής επιστήμης, οι οποίες θέτουν ακόμη και ζητήματα κλωνοποίησης. Λόγω πάντως του κινδύνου καταστρατήγησης των όποιων εθνικών ρυθμίσεων, αποτελεσματική προστασία έναντι των βιοϊατρικών εξελίξεων μπορεί να επιτευχθεί μόνο με τα μέσα του διεθνούς Δικαίου.

Στο Σύνταγμά μας, η υγεία προστατεύεται καταρχήν ως αμυντικό δικαίωμα και με τη έννοια αυτή, αποκρούει επιθετικές ενέργειες των συνανθρώπων που στρέφονται κατά της υγείας. Τα βασανιστήρια, οποιαδήποτε σωματική κάκωση, βλάβη υγείας καθώς και κάθε άλλη προσβολή της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, τιμωρούνται. (άρ.7 παρά.2)

Το προστατευτικό περιεχόμενο του δικαιώματος στρέφεται μόνον προς το κράτος, το οποίο υποχρεούται όχι μόνο να το σέβεται, αλλά και να το προστατεύει από επιθετικές ενέργειες των συνανθρώπων.

Το Σύνταγμα αναφέρεται στην υγεία και ως διασφαλιστικό δικαίωμα. Μεριμνά για την υγεία των πολιτών και παίρνει ειδικά μέτρα (άρ.21, παρά.3).

B3) Το άρθρο 2 του Συντάγματός μας, αναφέρει «ο σεβασμός και η προστασία της αξίας του ανθρώπου αποτελούν την πρωταρχική υποχρέωση της Πολιτείας»

Η ανθρώπινη αξία ως έννοια γένους είναι το σύνολο των γενικών υλικών, πνευματικών και κοινωνικών γνωρισμάτων του ανθρώπινου γένους⁶. Ανθρώπινη αξία και ανθρώπινη αξιοπρέπεια όμως, ΔΕΝ ταυτίζονται. Η ανθρώπινη αξιοπρέπεια αναφέρεται κυρίως στην κοινωνική διάσταση της ανθρώπινης φύσης και όχι στη σωματική ή στην πνευματική. Στο σημείο αυτό διαφέρει το ελληνικό από το γερμανικό Σύνταγμα, που κατοχυρώνει όχι την ανθρώπινη αξία αλλά την ανθρώπινη αξιοπρέπεια. Ως έννοια είδους, η ανθρώπινη αξία ταυτίζεται με τη προσωπικότητα και αποτελεί την πηγή, το μητρικό δικαίωμα των ανθρώπινων δικαιωμάτων. Με το άρθρο αυτό, το Σύνταγμά μας καθιερώνει αντικειμενική συνταγματική αρχή από την οποία απορρέουν ατομικά δικαιώματα. Η διάταξη αυτή καθιερώνει αυτοτελές δικαίωμα και μάλιστα το ανώτατο μητρικό δικαίωμα.

B4) Συνδυασμός των άρθρων του Συντάγματος και συσχέτισή τους με τη βιοϊατρική

Το δικαίωμα αναπτύξεως της προσωπικότητας αποτελεί τη σπουδαιότερη συγκεκριμενοποίηση της αρχής της ανθρώπινης αξιοπρέπειας. Η απόφαση σχετικά με την απόκτηση παιδιών ανήκει στον κατ' εξοχήν χώρο έκφρασης της ανθρώπινης προσωπικότητας: δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η ύπαρξη παιδιών διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση της ζωής ενός ανθρώπου, προκαλεί επανεκτιμήσεις των αξιών, αναδόμηση και επαναπροσδιορισμό των βασικών στοιχείων της ταυτότητάς τους. Η δυνατότητα της γυναίκας να προσφύγει στην άμβλωση, η αρνητική δηλαδή όψη του δικαιώματος αναπαραγωγής, γίνεται με επίκληση του δικαιώματος της ελεύθερης ανάπτυξης της προσωπικότητας. Για τους λόγους αυτούς θεωρούμε ότι το δικαίωμα αποκτήσεως φυσικών απογόνων δεν μπορεί να κατοχυρώνεται σε άλλο άρθρο πλην του γενικού θεμελιώδους δικαιώματος του άρ. 5 παρ. 1 Σ, από το οποίο άλλωστε συνάγονται τα δικαιώματα

---

⁶ Βλ. Δημητρόπουλος Ανδρέας, «Συνταγματικά Δικαιώματα/2004» σελ 102

συνάψεως γάμου και ιδρύσεως οικογένειας. Το δικαίωμα αποκτήσεως απογόνων κατοχυρώνεται υπό τον τριπλό περιορισμό του άρ.5 παρ.1 Σ. Όπως ορίζεται στη διάταξη, το δικαίωμα αναπτύξεως της προσωπικότητας περιορίζεται από το Σύνταγμα, τα δικαιώματα των άλλων και τα χρηστά ήθη. Το ζήτημα του σεβασμού της αξίας και της αξιοπρέπειας του ανθρώπου, το ζήτημα της «εμπορευματοποίησης» του σώματος της γυναίκας, το δικαίωμα γνώσης της καταγωγής, το οποίο συνάγεται από τις συνταγματικές διατάξεις που κατοχυρώνουν την ανάπτυξη της προσωπικότητας ή / και την αξιοπρέπεια του ανθρώπου, μας ενδιαφέρουν κυρίως υπό το πρίσμα της ετερόλογης γονιμοποίησης: έχουμε το σπέρμα από μια τράπεζα, το ωάριο από άλλη τράπεζα, μια άγνωστη παρένθετη γυναίκα για τη μήτρα της, και ένα ζευγάρι που «παραγγέλνει». Είναι σχεδόν ένα εξαγωνικό σχήμα, στο οποίο εμπλέκονται βιολογικά και συναισθηματικά έξι άνθρωποι, γιατί υπάρχει και πιθανότητα η «παρένθετη» γυναίκα να είναι και έγγαμη...

Γ) ΣΤΑΘΜΙΣΗ

Όλα τα δικαιώματα, ακόμη και το πρωταρχικό αγαθό της ζωής, είναι νομικά ισότιμα μεταξύ τους. Από τυπική άποψη, ως προϊόν της ίδιας συντακτικής βούλησης. Από ουσιαστική άποψη, λόγω της κοινής συμβολής τους στην κοινωνική ολοκλήρωση και στην θεσμική απορρόφηση των συγκρούσεων. Ενώ όμως δεν μπορεί να γίνει μια αφηρημένη, a priori, ποιοτική σύγκριση και κατάταξη των συνταγματικών δικαιωμάτων, επιβάλλεται η εξατομικευμένη στάθμισή τους σε περίπτωση σύγκρουσης. Η συγκεκριμένη αυτή αξιολόγηση, έχοντας ως αφετηρία την αποδοχή της ισοτιμίας των συνταγματικών διατάξεων και λαμβάνοντας υπ' όψη τις ρητά διατυπωμένες συνταγματικές επιφυλάξεις και εξαιρέσεις και τις θεμελιώδεις συνταγματικές αρχές (ανθρώπινη αξία, ελευθερία, ισότητα), πρέπει να στηρίζεται σε αντικειμενικά δεδομένα, όπως εμφανίζονται στην υπό κρίση περίπτωση: αφενός θα πρέπει να σταθμίζονται τα συγκρουόμενα συμφέροντα με τη βοήθεια της αρχής της αναλογικότητας και αφετέρου θα πρέπει να λαμβάνεται υπ' όψη και η ιστορική αξιολόγηση των αγαθών αυτών, το πώς δηλαδή αντιμετωπίζονται την

συγκεκριμένη στιγμή από την κυρίαρχη κοινωνική αντίληψη. Το παράδειγμα της άμβλωσης είναι χαρακτηριστικό: αποτελεί κλασική περίπτωση σύγκρουσης της προστατευτικής λειτουργίας του δικαιώματος στη ζωή και της ελευθερίας αυτοκαθορισμού και αυτοδιάθεσης της μητέρας. Τα δύο έννομα αγαθά (η ελευθερία και η ζωή) έχουν ισότιμη συνταγματική κατοχύρωση και η στάθμιση μεταξύ τους δεν είναι δυνατή παρά μόνο αν ληφθεί υπ' όψη το πώς αξιολογούνται κάθε φορά κοινωνικά στα πλαίσια της δεδομένης σύγκρουσής τους.

Δ) ΕΡΕΥΝΕΣ ΚΑΙ ΠΕΙΡΑΜΑΤΑ ΕΠΙ ΥΠΕΡΑΡΙΘΜΩΝ ΕΜΒΡΥΩΝ IN VITRO ΚΑΙ ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑ ΕΜΒΡΥΩΝ ΓΙΑ ΠΕΙΡΑΜΑΤΙΚΟΥΣ ΣΚΟΠΟΥΣ

Η έρευνα επί των εξωσωματικώς δημιουργηθέντων υπεράριθμων εμβρύων αποτέλεσε ένα από τα σοβαρότερα σημεία αντιπαραθέσεως στη γενική συζήτηση σχετικά με την τεχνολογία αναπαραγωγής, σε όλες τις χώρες όπου έχουν μέχρι στιγμής έχουν ψηφιστεί σχετικοί νόμοι. Η έρευνα επί των εμβρύων είναι το δεύτερο θέμα το οποίο αναφέρεται στα συνταγματικά όρια προστασίας της ζωής. Στην άμβλωση, τονίσθηκε η προστασία του δικαιώματος στη ζωή του εμβρύου εν σχέσει προς το δικαίωμα αυτοκαθορισμού της γυναίκας. Στο θέμα της έρευνας εξετάζεται το δικαίωμα του εμβρύου στη ζωή, εν σχέσει προς την ελευθερία της έρευνας γενικώς. Αξίζει να επαναληφθεί το εξής: η ανθρώπινη ζωή έχει αυτοτελή αξία, και για τον λόγο αυτό δεν μπορεί να αποτελεί μέσο εξυπηρέτησης των επιδιώξεων άλλων ατόμων. Η διαπίστωση αυτή θα μας βοηθήσει στην αξιολογική μας κρίση σχετικά με το επιτρεπτό ή μη διεξαγωγής ερευνών και πειραμάτων επί εμβρύων in vitro. Ένας γιατρός, που εν γνώσει του χρησιμοποιεί πολλά περισσότερα έμβρυα από αυτά που θα του χρειαστούν σε μια περίπτωση πρόκλησης εγκυμοσύνης σε μια γυναίκα, με μόνο τον στόχο να πειραματιστεί επ'αυτών, ακόμα κι αν τα κίνητρά του είναι καθαρά επιστημονικά, θέλοντας να συντελέσει στην πρόοδο της γενετικής επιστήμης και της γενετικής τεχνολογίας, μπορούμε με σιγουριά να αποφανθούμε ότι πράττει σωστά?

Στην Γερμανία⁷ απαγορεύεται ρητά η δημιουργία υπεραρίθμων εμβρύων in vitro για λόγους ερευνητικούς, καθώς γίνεται δεκτό ότι η εξωσωματική γονιμοποίηση πρέπει να αποσκοπεί μόνο στην πρόκληση εγκυμοσύνης και σε τίποτε άλλο. Στην ίδια απαγόρευση καταλήγει και η Σύσταση 1046/1986⁸. Αφενός προτείνει κανόνες σχετικά με την χρησιμοποίηση των εμβρύων για διαγνωστικούς, θεραπευτικούς, επιστημονικούς, βιομηχανικούς και εμπορικούς σκοπούς, όπως π.χ ότι η βιομηχανική χρήση ιστών εμβρύων επιτρέπεται μόνο για θεραπευτικούς σκοπούς. Αφετέρου καθορίζει εκείνους τους τομείς πειραματισμού που θα πρέπει να θεωρούνται per se απαγορευμένοι.

Χαρακτηρίζει έτσι ως ανεπιθύμητες ενέργειες και παρεκκλίσεις:

- κάθε γονιμοποίηση εμβρύου in vitro για πειραματικούς σκοπούς (πρακτικά για κάθε άλλο σκοπό πλην της θεραπείας της στειρότητας),
- τη δημιουργία πανομοιότυπων ανθρώπινων όντων,
- τη γονιμοποίηση μεταξύ διαφορετικών ειδών ή από σπέρμα διαφορετικών ανθρώπων,
- τη δημιουργία παιδιών από πρόσωπα του ιδίου φύλου,
- την επιλογή του φύλου του μελλογέννητου,
- την εξωγένεση,
- την παρθενογένεση,
- τον πειραματισμό επί βιώσιμων ή και μη βιώσιμων εμβρύων, όπως και την διατήρηση των τελευταίων in vitro μετά την 14^η ημέρα της γονιμοποίησης.

Όπως προκύπτει από τα μέχρι στιγμής προεκτεθέντα, τα εξωσωματικώς δημιουργούμενα υπεράριθμα έμβρυα, βρίσκονται σε επισφαλή θέση: εάν δεν εμφυτευτούν, είτε στην μήτρα της γυναίκας από την οποία προέρχονται, είτε σε μήτρα άλλης γυναίκας, δεν πρόκειται να αναπτυχθούν ποτέ.

Ενώπιον λοιπόν της προοπτικής της βέβαιας καταστροφής τους, επιτρέπεται να χρησιμοποιηθούν σε επιστημονικές έρευνες? Επιτρέπεται ο άνθρωπος να δημιουργεί ανθρώπινα έμβρυα με σκοπό να τα χρησιμοποιήσει ως πειραματικό υλικό και εν συνεχεία να τα καταστρέψει?

---

⁷ESchG, παρ. 1, Abs 1, Nr.2

⁸ Υιοθετήθηκε στις 24/9/1986, στα πλαίσια της 38^{ης} συνόδου της 18^{ης} περιόδου της Κοινοβουλευτικής συνέλευσης του Συμβουλίου της Ευρώπης

Στην περίπτωση αυτή πρόκειται για τα «διαθέσιμα έμβρυα», τα οποία δεν είναι δυνατόν να εμφυτευτούν σε κάποια γυναίκα και συνεπώς πρόκειται να καταστραφούν. Συζητείται λοιπόν εάν σε αυτά -τα εκ των πραγμάτων χωρίς προοπτικές εξελίξεως έμβρυα- επιτρέπεται η διενέργεια πειραμάτων. Κατά μια γνώμη, δεν υπάρχει αμφιβολία ότι το και υπό αυτούς τους όρους ανθρώπινο έμβρυο μετατρέπεται σε αντικείμενο, απλά έγκειται στο τυχαίο στοιχείο της δημιουργίας του και του χαρακτηρισμού του ως «διαθέσιμου». Ο πειραματισμός επί του εμβρύου αυτού για το οποίο δεν υφίσταται άλλη πιθανότητα πλην της καταστροφής, είναι αντίθετος προς την ανθρώπινη αξία. Η σύμβαση του Οviedo περιλαμβάνει διατάξεις σχετικά με το θέμα της έρευνας σε δημιουργηθέντα έμβρυα in vitro. Στη Σύμβαση απαγορεύεται ρητά η δημιουργία εμβρύων για ερευνητικούς σκοπούς (άρ.18 παρ.2) και ανατίθεται στον εθνικό νομοθέτη, εφόσον επιτρέπει την έρευνα με τα ήδη δημιουργηθέντα έμβρυα στα πλαίσια προσπαθειών εξωσωματικής γονιμοποίησης, να λάβει μέτρα προστασίας του. Έτσι, ορίζεται σχετικά ότι η έρευνα σε έμβρυα in vitro είναι επιτρεπτή, υπό τον όρο ότι θα εξασφαλίζεται η επαρκής προστασία του εμβρύου (άρ.18 παρ.1). Ωστόσο, η «προστασία» αυτή δεν έχει πάντως την έννοια του ότι τα γονιμοποιημένα ωάρια θα χρησιμοποιηθούν οπωσδήποτε για αναπαραγωγικούς σκοπούς, αλλά απλώς το ότι θα πρέπει να διατηρούνται σε κατάσταση που να μπορούν να χρησιμοποιηθούν για τέτοιους σκοπούς.

Δι) Ελευθερία έρευνας

Ως συνταγματικά προστατευόμενο αγαθό, η ελευθερία της έρευνας αναφέρεται σε κάθε δραστηριότητα με την οποία επιδιώκεται σοβαρά και συστηματικά η προσέγγιση της αλήθειας. Στο άρ.16 παρ.1 Σ. προστατεύεται αφενός η ατομική ελευθερία της επιστημονικής έρευνας, τόσο ως προς το περιεχόμενο, όσο και ως προς τη μέθοδο: πρόκειται δηλαδή για ατομικό δικαίωμα με το οποίο θεμελιώνεται αξίωση απέναντι στην κρατική εξουσία να μην επεμβαίνει περιοριστικά στην διαδικασία κτήσης και μετάδοσης των επιστημονικών γνώσεων. Στην ελευθερία αυτή περιλαμβάνεται και η ελευθερία ανακοινώσεως, δημοσιεύσεως και γενικά διαδόσεως των

ερευνητικών πορισμάτων. Αφετέρου, ιδρύεται θεσμική εγγύηση που προστατεύει λειτουργικά την ελευθερία της επιστημονικής έρευνας και διδασκαλίας. Κατά το Σύνταγμα, (άρ.16 παρ.1 α' Σ) *η επιστήμη είναι ελεύθερη, η ανάπτυξη και η προαγωγή της αποτελεί υποχρέωση του κράτους* και επίσης κατ' άρθρο 16 παρ.1 α' Σ, *η έρευνα είναι ελεύθερη, η ανάπτυξη και η προαγωγή της αποτελεί υποχρέωση του κράτους*⁹.

Όπως επισημαίνει ο Βιδάλης¹⁰, η κατάσταση του ανθρώπινου γενετικού υλικού (γονιμοποιημένα ωάρια λίγων ημερών) δε θέτει κάποιο εμπόδιο συνταγματικότητας στην ελευθερία της έρευνας. Το γενετικό υλικό έως το στάδιο της βιωσιμότητας μπορεί να αποτελέσει αντικείμενο ελεύθερης χρήσης, αφού δεν υπάρχει εν προκειμένω, ισότιμος από συνταγματική σκοπιά, λόγος περιορισμού της ελευθερίας της επιστημονικής έρευνας. Κατά άλλη άποψη, (επικρατούσα κυρίως στον κεντροευρωπαϊκό χώρο), η δημιουργία εμβρύων για πειραματικούς σκοπούς συνεπάγεται την αντιμετώπιση της ανθρώπινης ζωής ως μέσου, με το οποίο εξυπηρετούνται οι στόχοι και οι επιδιώξεις άλλων ατόμων: η δημιουργία αυτής της ζωής είναι αντίθετη με την αρχή της ανθρώπινης αξίας, η οποία διέπει την έννομη τάξη εν γένει και για την προστασία της οποίας το κράτος οφείλει να λαμβάνει τα αναγκαία μέτρα. Η δημιουργία εμβρύων με πρόθεση τη χρησιμοποίηση αυτών ως ερευνητικών αντικειμένων, αντίκειται και στον οφειλόμενο σεβασμό προς την ανθρώπινη ζωή, τον οποίο η έννομη τάξη οφείλει να κατοχυρώνει και να εγγυάται. Η απαγόρευση της δημιουργίας εμβρύων για την έρευνα προβλέπεται ρητά στην ελβετική συνταγματική διάταξη, στον αυστριακό και στον γερμανικό νόμο, εφόσον ορίζεται ότι η εξωσωματική δημιουργία εμβρύων πρέπει να αποσκοπεί στην επίτευξη εγκυμοσύνης, στον γαλλικό νόμο, στον ισπανικό και στον νορβηγικό νόμο.

Παράδειγμα κράτους-μέλους που με νόμο επιτρέπει τη δημιουργία εμβρύων *in vitro* ακόμα και για ερευνητικούς σκοπούς, είναι η Αγγλία.

Εκεί, επιτρέπεται η δημιουργία τους, εφόσον όμως ο γιατρός-ερευνητής έχει λάβει προηγουμένως ειδική άδεια γι' αυτό. Το ίδιο ισχύει και για την διεξαγωγή πειραμάτων, υπό την προϋπόθεση όμως ότι τα έμβρυα δεν έχουν ξεπεράσει

---

⁹ Βλ. Δημητρόπουλος Ανδρέας, «Συνταγματικά Δικαιώματα/2004» σελ 167

¹⁰Βιδάλης, Ζωή χωρίς πρόσωπο, σελ 135επ.

την 14^η ημέρα αναπτύξεώς τους, κάτι που συνάδει με το Σχέδιο Συμβάσεως περί Βιοηθικής. Επιπροσθέτως, τα πειράματα θα πρέπει να αποσκοπούν αποκλειστικά στη θεραπεία της στειρότητας, την ανίχνευση συγγενών γονιδιακών ανωμαλιών, τη διεύρυνση των γνώσεων και τις αιτίες της αποβολής, την ανάπτυξη αποτελεσματικότερων τεχνικών αντισύλληψης, καθώς και τη διεύρυνση των γνώσεων για τις αιτίες των ασθενειών. Πρέπει να γίνει κατανοητό ότι η ιατρική επιστήμη δεν μπορεί να προχωρήσει στην εξεύρεση θεραπείας σε σοβαρές εκφυλιστικές ασθένειες χωρίς την προηγούμενη διεξαγωγή έρευνας πάνω σε έμβρυα και εμβρυϊκά κύτταρα. Είναι αβάσιμος και σχεδόν παραπλανητικός ο σαφής διαχωρισμός ανάμεσα στη βασική έρευνα και στην προσανατολισμένη σε θεραπευτικούς σκοπούς έρευνα. Η χρονική εγγύτητα ή μη της θεραπείας μιας ασθένειας δεν αποτελεί λόγο επάνω στη βάση του οποίου μπορούμε να αποφασίσουμε εάν η χρησιμοποίηση ανθρώπινων εμβρύων είναι ηθικά καταδικαστέα ή όχι. Διότι εάν η θεραπεία μιας ασθένειας φαίνεται μάλλον δύσκολη και απόμακρη, μετά από λίγα χρόνια και αρκετά πειράματα, μπορεί να καταστεί πραγματικότητα. Όπως εξάλλου κάθε έρευνα διεξάγεται αποσκοπώντας σε μια ορισμένη θεραπεία, κατ' ανάλογο τρόπο, κάθε θεραπευτική διαδικασία λειτουργεί συγχρόνως ως ένας τρόπος ελέγχου, επαλήθευσης, διάψευσης ή τροποποίησης των αποτελεσμάτων της σχετικής έρευνας. Ακόμα κι αν παραμένει σε κάποιο βαθμό αναξιόποιγη, η βασική έρευνα εξασφαλίζει απαραίτητες γνώσεις για την τελειοποίηση μεθόδων προεμφυτευτικής και προγεννητικής διάγνωσης και συμβάλλει στον εμπλουτισμό των γνώσεων για την ανθρώπινη βιολογική ιδιοσυστασία. Ακόμα κι αν η έρευνα που διεξάγεται σε κάποια έμβρυα δεν τα ωφελήσει άμεσα, θα ωφελήσει όμως, στο μέλλον κάποια άλλα, τα οποία θα τύχει να πάσχουν από την ίδια γενετική δυσλειτουργία.

Εναπόκειται λοιπόν στην συνταγματική ερμηνεία να καθορίσει τα όρια της νομιμότητας (ή μη), που προκύπτουν από το τεμνόμενο πεδίο προστασίας περισσότερων του ενός συνταγματικών δικαιωμάτων. Οι βασικές κοινωνικές συναινήσεις υπέρ της ελευθερίας της έρευνας και φυσικά, η συνταγματική της κατοχύρωση, δεν επιτρέπουν βέβαια την επιστροφή στην εποχή που οι

γιατροί ξέθαβαν κρυφά από την εκκλησία πτώματα για τις ανατομικές τους μελέτες. Η επιστήμη όμως προστατεύεται στο μέτρο που υπηρετεί και δεν υποδουλώνει τον άνθρωπο. Επομένως, κάθε επιστημονική πρόοδος, για να εξακολουθεί να καλύπτεται από συνταγματική προστασία, θα πρέπει να μην αντίκειται στην αρχή του σεβασμού της ανθρώπινης αξίας. (άρ. 2 παρ. 1 Σ). Αυτή, ανεξάρτητα του εάν αποτελεί και αυτοτελές υποκειμενικό δημόσιο δικαίωμα, ενεργεί οπωσδήποτε ως κανόνας αντικειμενικού δικαίου και ως γενική συνταγματική αρχή με διπλή λειτουργικότητα: αφενός ως εντολή προς κάθε δικαστική, νομοθετική ή διοικητική αρχή να προστατεύει την ανθρώπινη αξιοπρέπεια και να δημιουργεί τις προϋποθέσεις εξάλειψης των προσβολών εναντίον της. Αφετέρου ως ερμηνευτική αρχή βάσει της οποίας αξιολογείται η αντισυνταγματικότητα πρακτικών που μειώνουν την ανθρώπινη αξία, ελλείπει ειδικών διατάξεων.

Παρόμοιο ρόλο συμπλήρωσης των υπάρχοντων κενών στο σύστημα προστασίας των συνταγματικών δικαιωμάτων επιτελεί βεβαίως πρωταρχικά το άρθρο 5 παρ. 1 Σ. Όμως το γεγονός αυτό δεν θα πρέπει να θεωρηθεί ότι αποκλείει την ανάπτυξη παράλληλης λειτουργίας του άρθρου 2 παρ. 1 Σ. Πράγματι, το τελευταίο έχει γενικότερο και πιο αφηρημένο χαρακτήρα από το άρθρο 5 παρ. 1 Σ, το οποίο, ως υποκειμενικό δικαίωμα προστατεύει την ανάπτυξη της προσωπικότητας συγκεκριμένων ατόμων-φορέων του. Η αρχή του σεβασμού της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, αντίθετα, λειτουργεί κυρίως ως αντικειμενικός κανόνας δικαίου με μικρότερο βαθμό εξατομίκευσης, καθ'όσον, όπως δέχεται και η κρατούσα άποψη στη Γερμανία, «η προσβολή της ανθρώπινης αξιοπρέπειας δεν συνίσταται στην προσβολή του συγκεκριμένου ανθρώπου, απλώς η διάγνωσή της γίνεται μέσω της τελευταίας». Έτσι μπορεί να αποτελέσει τον έσχατο φραγμό σε δραστηριότητες, επί των οποίων το άρθρο 5 παρ. 1 Σ και πολύ περισσότερο το άρθρο 5 παρ. 2 θα ήταν ανεφάρμοστα.

Ε) Η συνταγματικότητα της προγεννητικής διάγνωσης

Ωστόσο, οφείλουμε να παρατηρήσουμε ότι η δυνατότητα προγεννητικής έρευνας, όλο και περισσότερο «μειονεκτημάτων», δημιουργεί συνειρμούς περί «ποιοτικού ελέγχου» της ζωής, ενώ ταυτόχρονα μπορεί να μειωθεί η κοινωνική ανοχή για συγκεκριμένες ασθένειες και αναπηρίες. Η «ποιότητα» της ζωής μπορεί πλέον να ελεγχθεί και να διαπιστωθεί πριν τη γέννηση, και αυτό είναι και το πρόβλημα με τις προγεννητικές εξετάσεις. Οι πολέμιοι του προγεννητικού ελέγχου, προβληματισμένοι από τις σύγχρονες πρακτικές της αμνιοκέντησης και της επιλεκτικής άμβλωσης και προβλέποντας τον πολλαπλασιασμό των προγεννητικών εξετάσεων αντιδρούν στην προοπτική ενός κόσμου όπου η ζωή γίνεται εμπορεύσιμο είδος, κάτι που θα «πιστοποιείται» ως «εγκεκριμένο προϊόν» πριν τη γέννηση ή ως «ελαττωματικό» και θα απορρίπτεται.

Παράλληλα δηλαδή παρουσιάζεται και ο κίνδυνος της ευγονικής, ο οποίος θα προέλθει από την επέκταση των προγεννητικών εξετάσεων σε ομάδες των λεγόμενων πληθυσμών «σε κίνδυνο». Η γενίκευση των προγεννητικών εξετάσεων θα σήμαινε μια υγειονομική πολιτική βασισμένη σε έναν ορισμό αυτών των εμβρύων που έχουν δικαίωμα στη ζωή και αυτών που, επειδή πάσχουν από κάποια ασθένεια, δεν έχουν αυτό το δικαίωμα. Θα σήμαινε επίσης μια πολιτική επιλογών και διακρίσεων, όπου η λέξη «πρόληψη» θα ήταν απλώς ένας άλλος τρόπος να χαρακτηρίζει κανείς την πρόθεση καταπολέμησης μιας ασθένειας με τον αφανισμό των ασθενών. Η ευγονική στάση σε αυτές τις περιπτώσεις δεν απορρέει από τη βελτίωση του είδους, αλλά σχετίζεται με την άρνηση να επιτρέψουν να γεννηθεί ένα γενετικά προσβεβλημένο έμβρυο. Περισσότερο από ποτέ, αντιλαμβανόμαστε ότι ο προγεννητικός έλεγχος έχει μεταβληθεί ουσιαστικά σε γενετική κρίση. Συνεπώς, η δυνατότητα διεξαγωγής προγεννητικών ελέγχων στα έμβρυα, επιτρέπει την επίβλεψη της πορείας του τοκετού, δίνοντας τη δυνατότητα να διαπιστωθούν γενετικές ανωμαλίες του εμβρύου, θέτει όμως και το πρόβλημα των ορίων της «κανονικότητας» με το να επιτρέπει στους γονείς να γνωρίζουν από πολύ νωρίς τα χαρακτηριστικά του εμβρύου και να έχουν τη δυνατότητα να διακόψουν την κύησή του. Η πιθανότητα ολίσθησης σε μία ευγονική πολιτική και σε πρακτικές που οδηγούν σε διαχωρισμούς μεταξύ «άξιας» και

«ανάξιας» ζωής, επιβάλλουν την υιοθέτηση ορίων στη διενέργεια των προγεννητικών εξετάσεων.

Η δυνατότητα που η προγεννητική διάγνωση δίνει στην εγκυμονούσα, είναι η άμβλωση. Ωστόσο, η άμβλωση δεν μπορεί να είναι η αυτόματη συνέπεια μιας αρνητικής διάγνωσης. Η αρχή της αυτονομίας και της συναίνεσης, που ισχύει στον τομέα των επεμβάσεων στην ψυχοσωματική ακεραιότητα του ατόμου, σημαίνει ότι δεν μπορεί να επιβληθεί σε καμία γυναίκα η διακοπή της κύησης, όποια κι αν είναι η διάγνωση. Η υποχρέωση άμβλωσης, καθώς και η παραίτηση από το δικαίωμα άμβλωσης, θα οδηγούσε σε μία μορφή εργαλειακής μεταχείρισης της γυναίκας. Ένα τέτοιο διακύβευμα του πυρήνα του αυτοκαθορισμού της γυναίκας δε θα μπορούσε να γίνει αποδεκτό, αφού συνιστά μεταχείριση αντίθετη προς την ανθρώπινη αξία της. Η Σύμβαση για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα και τη Βιοϊατρική περιλαμβάνει μια γενική ρύθμιση σχετικά με τη δυνατότητα του ατόμου και του εμβρύου να υποβληθούν σε γενετικές εξετάσεις. Το άρθρο 12 ορίζει ότι οι γενετικές εξετάσεις (πριν ή μετά τη γέννηση) επιτρέπονται μόνο για λόγους υγείας ή για επιστημονική έρευνα που σχετίζεται με λόγους υγείας, και υπό την προϋπόθεση της κατάλληλης γενετικής συμβουλευτικής. Είναι αναγκαίο λοιπόν, να διατηρηθεί η προγεννητική διάγνωση σε ένα πλαίσιο αυστηρά ιατρικό και να περιορίζεται στις αυστηρά ιατρικώς ενδεικνυόμενες περιπτώσεις. Όπως ορίζει και η Σύσταση του Συμβουλίου της Ευρώπης¹¹, οι προγεννητικές εξετάσεις πρέπει να πραγματοποιούνται με μοναδικό σκοπό την ανίχνευση ενός σοβαρού κινδύνου για την υγεία του εμβρύου και πρέπει, για τον λόγο αυτό, να αποκλειστεί από μια τέτοια διάγνωση ο έλεγχος χαρακτηριστικών, τα οποία καμία σχέση δεν έχουν με γενετικές αλλοιώσεις που μπορούν να οδηγήσουν σε ασθένεια.

---

¹¹ R(90)13

ΣΤ) ΚΛΩΝΟΠΟΙΗΣΗ ΚΑΙ ΣΥΝΤΑΓΜΑ

Τον Ιούνιο του 1999 δημιουργήθηκε, σύμφωνα με δημοσιεύματα εφημερίδων¹², ανθρώπινο έμβρυο με τη μέθοδο της κλωνοποίησης από πυρήνα κυττάρου ενήλικου ανθρώπου. Το συγκεκριμένο έμβρυο καταστράφηκε πριν καν συμπληρώσει την 14^η ημέρα ζωής του και έγινε με σκοπό τη διερεύνηση της δυνατότητας δημιουργίας ικανών προς μεταμόσχευση οργάνων και ιστών από κλωνοποιημένα έμβρυα. Ανεξαρτήτως του αναληθούς ή όχι του συγκεκριμένου δημοσιεύματος, ο φόβος ότι η ανθρώπινη κλωνοποίηση έγινε πραγματικότητα και ότι η έννομη τάξη αδυνατούσε να θέσει επαρκείς φραγμούς στις επιστημονικές εξελίξεις προκάλεσε αντιδράσεις τόσο στην επιστημονική, όσο και στην κοινή γνώμη.

ΣΤι) Οι εξελίξεις της επιστήμης στον χώρο της κλωνοποίησης και κυρίως ο φόβος της ενδεχόμενης αναπαραγωγικής κλωνοποίησης ανθρώπων, ανέδειξαν τη μέθοδο της κλωνοποίησης σε κύριο πρόβλημα του πολιτισμού μας και κινητοποίησαν τη διεθνή συνείδηση του δικαίου για την αντιμετώπισή τους. Οι εκδηλώσεις της κινητοποίησης αυτής για την αντιμετώπιση της κρίσης και της προβληματικής που έχει δημιουργηθεί, μπορούν να συνοψιστούν στις εξής αποφάσεις – ψηφίσματα- διακηρύξεις κλπ διεθνών οργανισμών, οργάνων και θεσμών:

- Απόφαση του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου της 12/03/1997, η οποία χαρακτηρίζει την αναπαραγωγική κλωνοποίηση ως σοβαρότατη προσβολή της ανθρώπινης αξίας
- Απόφαση του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου της 15/01/1998 που υιοθέτησε μια μεγάλη πλειοψηφία κοινό ψήφισμα όλων των πολιτικών κομμάτων, με το οποίο ζητήθηκε η απαγόρευση της αναπαραγωγικής κλωνοποίησης και η πρόβλεψη βαρύτερων ποινικών κυρώσεων για τους παραβάτες

---

¹² Ελευθεροτυπία, σελ 16 και Καθημερινή σελ. 1,2 και 13 (ημ/νια: 17/06/1999)

- Ψήφισμα του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου με αριθμό A5-0050/2000, το οποίο εκφράζει την πλήρη αντίθεσή του στην αναπαραγωγική κλωνοποίηση ανθρώπων
- Διακήρυξη της Γενικής Συνέλευσης της UNESCO για το ανθρώπινο γονιδίωμα και τα ανθρώπινα δικαιώματα, η οποία τονίζει ότι η κλωνοποίηση ανθρώπινων όντων δεν πρέπει να επιτραπεί ως αντίθετη προς την ανθρώπινη αξιοπρέπεια
- Απόφαση της 50^{ης} Συνέλευσης του Παγκόσμιου Οργανισμού Υγείας, η οποία χαρακτηρίζει την κλωνοποίηση ανθρώπων ως ηθικά απαράδεκτη και αντίθετη προς την ανθρώπινη οντότητα και ηθική υπόσταση
- Η Ευρωπαϊκή Σύμβαση για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα και τη Βιοϊατρική που υπογράφηκε στο Ονιέδο της Ισπανίας την 04/04/2997 και που απαγορεύει την κλωνοποίηση ανθρώπινων όντων.
- Τέλος, το Πρόσθετο Πρωτόκολλο στην Ευρωπαϊκή Σύμβαση για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα και τη Βιοϊατρική, που υπογράφηκε στο Παρίσι στις 12/01/1998 και το οποίο προβλέπει πιο εξειδικευμένα την απαγόρευση της αναπαραγωγικής κλωνοποίησης ανθρώπων.

Τα παραπάνω διεθνή κείμενα καθορίζουν λίγο ή πολύ, το ευρύτερο πεδίο της βιοϊατρικής, της βιοηθικής και της αντίδρασης και κριτικής απέναντι στην κλωνοποίηση, στα πλαίσια του Διεθνούς Δικαίου.

ΣΤii) Τα είδη της κλωνοποίησης

Η κλωνοποίηση μπορεί να διακριθεί σε κατηγορίες με βασικό κριτήριο την μελλοντική χρήση των παραγώγων- αποτελεσμάτων της. Η βασική διάκριση μπορεί να γίνει μεταξύ κλωνοποίησης ανθρώπινων και μη ανθρώπινων οργανισμών. Οι κυριότερες κατηγορίες στις οποίες μπορούν να ενταχθούν οι περιπτώσεις της σχετικής με τον άνθρωπο κλωνοποίησης είναι οι εξής:

1. Η αναπαραγωγική κλωνοποίηση, η οποία αποσκοπεί στη δημιουργία αυτοτελών ανθρώπινων όντων (είναι μορφή τεχνητής αναπαραγωγής), με αντικατάσταση του πυρήνα γονιμοποιημένου ωαρίου, με κύτταρο ανθρώπινου οργανισμού.
2. Η αναπαραγωγική κλωνοποίηση μέσω τεχνητής διαίρεσης εμβρύων.

3. Η ερευνητική και θεραπευτική κλωνοποίηση, που αφενός αποβλέπει στη χρήση των μεθόδων για την πρόληψη, διάγνωση και θεραπεία ασθενειών και αφετέρου στη δημιουργία ιστών ή οργάνων για θεραπευτικούς σκοπούς.
4. Η κλωνοποίηση για δημιουργία ανθρώπινων εμβρύων, τα οποία πρόκειται να χρησιμεύσουν ως προμηθευτές οργάνων για μεταμοσχεύσεις ή άλλες θεραπευτικές επεμβάσεις.

Στην εξέλιξη της παρούσας ανάλυσης θα εστιάσουμε κυρίως στην κλωνοποίηση ανθρώπινων οργανισμών, με έμφαση στην πλέον προβληματική διάστασή της, αυτή της αναπαραγωγικής κλωνοποίησης. Εξαιρετικά χρήσιμο ενόψει αυτής της προβληματικής θα ήταν να δούμε το προοίμιο του Πρωτοκόλλου, με το οποίο τα κράτη-μέλη του Συμβουλίου της Ευρώπης, η Ευρωπαϊκή κοινότητα και τα λοιπά συμβαλλόμενα μέρη αιτιολογούν την απαγόρευση της κλωνοποίησης ανθρώπων ως ακολούθως:

*«Παρατηρώντας τις επιστημονικές εξελίξεις στον τομέα της κλωνοποίησης θηλαστικών, και πιο συγκεκριμένα με τη μέθοδο της διαίρεσης εμβρύου και της μεταφοράς πυρήνα. Λαμβάνοντας υπόψη ότι ορισμένες τεχνικές κλωνοποίησης μπορούν να προσφέρουν στην επιστημονική γνώση και την ιατρική της εφαρμογή, θεωρώντας ότι η κλωνοποίηση ανθρώπινων όντων μπορεί να γίνει τεχνικώς εφικτή. Παρατηρώντας ότι η διαίρεση εμβρύου μπορεί να συμβεί με φυσικό τρόπο και μερικές φορές να έχει ως αποτέλεσμα την γέννηση γενετικώς ομοίων διδύμων. Εκτιμώντας ωστόσο ότι η χρησιμοποίηση ανθρώπινων όντων δια της εκούσιας δημιουργίας γενετικώς όμοιων ανθρώπινων όντων **δεν συμβαδίζει με την ανθρώπινη αξιοπρέπεια και ως εκ τούτου συνιστά κατάχρηση της βιολογίας και της επιστήμης.** Εκτιμώντας επίσης τις **σοβαρές δυσκολίες ιατρικής, ψυχολογικής και κοινωνικής φύσεως που μπορεί να προκαλέσει μια τέτοια εκούσια βιοϊατρική πρακτική στα εμπλεκόμενα άτομα.** Εκτιμώντας το σκοπό της Συμβάσεως για τα ανθρώπινα δικαιώματα και τη βιοϊατρική, ιδιαιτέρως την αρχή που αναφέρεται στο αρ. 1 **που έχει ως σκοπό να προστατεύσει την αξιοπρέπεια και την ταυτότητα όλων των ανθρώπων,** συμφώνησαν.....»*

Διάταξη του εθνικού δικαίου, η οποία απαγορεύει την κλωνοποίηση ανθρώπων, δεν υφίσταται στην ελληνική έννομη τάξη. Αντιθέτως, η απαγόρευση της γενετικής αυτής μεθόδου θεσπίζεται από το διεθνές δίκαιο,

και πιο συγκεκριμένα από το Πρόσθετο Πρωτόκολλο της Ευρωπαϊκής Σύμβασης για τα ανθρώπινα δικαιώματα και τη Βιοϊατρική. Το εν λόγω Πρωτόκολλο έχει μεν υπογραφεί και από τη χώρα μας, αυτό, όμως δε σημαίνει άνευ ετέρου ότι εφαρμόζεται και στο ελληνικό δίκαιο, δεδομένου ότι έχει κυρωθεί με κοινή υπουργική απόφαση (και όχι με τυπικό νόμο).

ΣΤiii) Η νομική διάσταση της αναπαραγωγικής κλωνοποίησης (απαγορεύεται ή όχι από το Σύνταγμα)

Η αναπαραγωγική κλωνοποίηση έχει αντιμετωπιστεί ήδη από τον Έλληνα νομικό, σε συνταγματικό πάντοτε επίπεδο. Συγκεκριμένα, οι προσπάθειες των περισσότερων ανιχνεύονται στην προσπάθεια εντοπισμού της απαγόρευσης της μεθόδου αυτής αναπαραγωγής σε συνταγματικά κατοχυρωμένες διατάξεις.

Κλωνοποίηση και προστασία της επιστημονικής ελευθερίας

Η κλωνοποίηση –ανθρώπων ή μη-, αποτελεί επιστημονική και ερευνητική δραστηριότητα. Υπό αυτή την ιδιότητα υπάγεται στο προστατευόμενο πεδίο της συνταγματικής διάταξης του αρ. 16 παρ. 1 Σ, η οποία κατοχυρώνει την επιστημονική και ερευνητική ελευθερία.

Είναι όμως γεγονός ότι η κλωνοποίηση ανθρώπινων όντων κρίνεται (ή κρινόταν, καθόσον η κοινή γνώμη είναι ευχερώς μεταβλητή και υπόκειται σε συνεχείς διακυμάνσεις), ως ηθικά καταδικαστέα από την πλειονότητα του πληθυσμού και προσκρούει στις κοινωνικές αντιλήψεις για την έννοια της αναπαραγωγής, της δημιουργίας και της ζωής γενικότερα. Δημιουργείται όμως η απορία αν το γεγονός αυτό είναι αρκετό ώστε να στερήσει από την κλωνοποίηση την ένταξή της στο προστατευόμενο πεδίο της επιστημονικής ελευθερίας.

Η διάταξη του αρ. 16 παρ. 1 Σ αποσκοπεί στην προστασία όλων των επιστημονικών δραστηριοτήτων και εφαρμογών ανεξάρτητα από την αποδοχή τους από την κοινωνία. Για την ακρίβεια, σκοπός της συνταγματικά κατοχυρωμένης επιστημονικής ελευθερίας είναι κατεξοχήν η προστασία της ελευθερίας ακόμα κι όταν υπάρχουν έντονες κοινωνικές αντιδράσεις στην εκάστοτε επιστημονική δραστηριότητα. Από την άλλη βέβαια, καθίσταται

εύκολα αντιληπτό ότι δεν μπορούμε να διευρύνουμε απεριόριστα το πεδίο προστασίας του ατομικού δικαιώματος της επιστημονικής ελευθερίας, καθώς πρέπει και αυτή να περιοριστεί λόγω προστασίας άλλων έννομων αγαθών. Η μορφή της αναπαραγωγικής κλωνοποίησης που πραγματευόμαστε βρίσκεται στο μεταίχμιο της συνταγματικής προστασίας. Δεν μπορεί (και ούτε πρέπει) να δοθεί απερίσκεπτα μια συνταγματική προστασία, χωρίς να σταθμιστούν παράλληλα και άλλοι παράγοντες. Φυσικά δεν αναφερόμαστε σε ακραίες περιπτώσεις, όπως την κλωνοποίηση ανθρώπων με μεταφορά πυρήνα κυττάρου που έχει αφαιρεθεί παράνομα, χωρίς δηλαδή τη συναίνεση του ανθρώπου. Σε τέτοιες περιπτώσεις δεν τίθεται καν ζήτημα προστασίας αφού σκοπός του νομοθέτη και της διάταξης του άρ. 16 παρ. 1 Σ είναι η προστασία της επιστήμης και όχι η προνομιακή μεταχείριση του επιστήμονα. Είναι επομένως κατανοητό ότι και η επιστημονική ελευθερία δεν είναι απεριόριστη αλλά υπόκειται σε δεσμεύσεις που είναι αναγκαίες προκειμένου να μην καταστεί επιστημονική ασυδοσία. Τα όριά της τίθενται από άλλα συνταγματικά κατοχυρωμένα αγαθά.¹³

Κλωνοποίηση και κίνδυνοι για την ανθρώπινη ζωή και υγεία

Η απαγόρευση της κλωνοποίησης ανθρώπινων όντων σχετίζεται άμεσα με τα έννομα αγαθά της ανθρώπινης ζωής και υγείας, τα οποία κατοχυρώνονται από τις διατάξεις των άρθρων **5 παρ 2 Σ**, **21 παρ. 3 Σ** και επίσης στη διάταξη του άρ. **7 παρ. 2 Σ**. Το Σύνταγμα δηλαδή προστατεύει θετικά το έννομο αγαθό της «σωματικής λειτουργικής ακεραιότητας», ανάγοντάς το σε κοινωνικό αγαθό, στο άρ. 21 παρ. 3 Σ, αλλά και αρνητικά, απαγορεύοντας ρητά την οποιαδήποτε προσβολή του υπό μορφή ποινής, στο άρ. 7 παρ. 2 Σ.

Η τυχόν πιθανολόγηση κινδύνων της ανθρώπινης ζωής και υγείας με την εφαρμογή της μεθόδου της κλωνοποίησης, υποχρεώνει το κράτος να λάβει μέτρα για την αντιμετώπιση των κινδύνων αυτών.

---

¹³ βλ. Κριάρη- Κατράνη, Βιοϊατρικές εξελίξεις, σελ. 160 επ.

Ενδεικτικά και μόνο, αναφέρουμε τις εξής:

- Γέννηση ανθρώπων με σωματικές δυσπλασίες ή με προδιάθεση εμφάνισης άλλων ασθενειών
- Ενδεχόμενο κίνδυνο πρόωρης γήρανσης του κλωνοποιημένου ανθρώπου
- Μεγάλο αριθμό γενετικά όμοιων ανθρώπων, ο οποίος θα μπορούσε να διευκολύνει την εξάπλωση επιδημιών
- Απώλεια της ανθρώπινης ποικιλομορφίας
- Κίνδυνος εξάλειψης της γενετικής ανομοιομορφίας που είναι αναγκαία για την επιβίωση του ανθρώπινου είδους
- Κίνδυνος για την ψυχική υγεία του κλώνου και δότη γενετικού υλικού (άμβλυνση αυτοεκτίμησης και ιδιαιτερότητας και αυτοτελούς αξίας)
- Κίνδυνος για τον θεσμό της οικογένειας και για τις σχέσεις των ανθρώπων όσον αφορά τον τρόπο δημιουργίας οικογένειας.

Κλωνοποίηση και προσβολή της αξίας του ανθρώπου

Η απολύτως κρατούσα άποψη –κυρίως στην αλλοδαπή νομική θεωρία- είναι η ακόλουθη: *prima facie* η δημιουργία γενετικών αντιγράφων ενός ανθρώπων ενός ανθρώπου με τη μέθοδο της κλωνοποίησης (αναπαραγωγική κλωνοποίηση) φαίνεται να αποτελεί βάνουση προσβολή της ανθρώπινης αξιοπρέπειας. Η αναπαραγωγική κλωνοποίηση παρουσιάζει τα εξής χαρακτηριστικά τα οποία φαίνονται να έρχονται σε απευθείας αντίθεση με την αξία του ανθρώπου όπως αυτή ορίζεται στο άρ. 2 Σ :

- Επιτρέπει την αναπαραγωγή με τη συμμετοχή μόνο του ενός φύλου, με συνέπεια να ανατρέπει πλήρως τη φυσική διαδικασία αναπαραγωγής, αφού ανατρέπει το θεμέλιο της ένωσης του ωαρίου με το σπερματοζώαριο.
- Αναιρεί κάθε έννοια οικογένειας και σχέσεων γονέων και τέκνων, τουλάχιστον υπό την παραδοσιακή τους μορφή.
- Ενέχει τον κίνδυνο δημιουργίας απεριόριστου αριθμού πανομοιότυπων ανθρώπων, γεγονός που θα συνιστούσε απώλεια της μοναδικότητας του κάθε ανθρώπου.

- Ενέχει τον κίνδυνο της γέννησης παιδιών όχι προς χάρη των ίδιων αλλά προκειμένου να μοιάσουν στο γενετικό τους πρότυπο ή να χρησιμεύσουν ως «δεξαμενή» ιστών, κατάλληλων προς μεταμόσχευση
- Ο προκαθορισμός του υλικού του κάθε ανθρώπου προσβάλλει άμεσα την ανθρώπινη αξιοπρέπεια και την ελευθερία του.
- Ο κλώνος γεννιέται όχι χάριν του ίδιου, αλλά με σκοπό την αναπαραγωγή και τη διαιώνιση ενός συγκεκριμένου ανθρώπου.
Αποτελεί δηλαδή μέσο και όχι σκοπό και κατά αυτόν τον τρόπο προσβάλλει την ανθρώπινη αξιοπρέπεια.
- Επιτρέπει την επιλεκτική διαιώνιση ανθρώπων που ξεχωρίζουν λόγω ικανοτήτων ή ιδιοτήτων και διακρίνει το σύνολο των ανθρώπων σε κατηγορίες κλωνοποιήσιμων και μη
- Η κλωνοποίηση συνιστά απόκλιση από τη φυσική διαδικασία αναπαραγωγής και τους κανόνες της φύσης γενικότερα.

Οι παραπάνω φόβοι δεν είναι ούτε παράλογοι, ούτε αβάσιμοι.

«Η μοναδικότητα και το τυχαίο, στοιχεία συμφυή προς την έννοια της ανθρώπινης ζωής, υφίστανται επεμβάσεις με στόχο την αναίρεσή τους. Επιπλέον, το άτομο μετατρέπεται σε πολλαπλασιαζόμενο κατά βούληση είδος, όπως μια ποικιλία ζώων. Η κλώνωση επεμβαίνει στη διαδικασία δημιουργίας του ανθρώπου και μετατρέπει το άτομο σε «κατά παραγγελία είδος, το οποίο μπορεί να παραδοθεί σε συγκεκριμένο αριθμό κομματιών.»
Υπό αυτή την έννοια, η κλώνωση είναι αντίθετη προς την αρχή της αξιοπρέπειας, η οποία διέπει τη διαδικασία δημιουργίας του ανθρώπου»¹⁴

ΣΤιν) Θεραπευτική κλωνοποίηση

Στο άρ. 18 της Σύμβασης του Συμβουλίου της Ευρώπης για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα και τη Βιοϊατρική απαγορεύει γενικά τη δημιουργία εμβρύων για ερευνητικούς σκοπούς. Ίσως δεν θα πρέπει να αποκλειστεί η δημιουργία εμβρύων για θεραπευτικούς σκοπούς με την τεχνική της κλωνοποίησης. Καθώς όμως θεραπευτική αγωγή δεν μπορεί να εφαρμοστεί- ακόμη και σε πειραματικό στάδιο- χωρίς να έχει προηγηθεί έρευνα, το άρθρο 18 φαίνεται να

¹⁴ βλ Κριάρη- Κατράνη, Βιοϊατρικές εξελίξεις, σελ. 170-171 επ.

απαγορεύει τη δημιουργία εμβρύων και για θεραπευτικούς σκοπούς. Τονίζεται ωστόσο, ότι στο Πρόσθετο Πρωτόκολλο της Σύμβασης όπου απαγορεύεται ρητά η δημιουργία εμβρύων με την τεχνική της κλωνοποίησης για αναπαραγωγικούς σκοπούς, αναφέρεται ότι «ορισμένες τεχνικές κλωνοποίησης μπορούν να προσφέρουν στην επιστημονική γνώση και την ιατρική της εφαρμογή». Βάσει αυτού, συνάγεται ότι η θεραπευτική κλωνοποίηση εξαιρείται από την απαγόρευση του άρ.18.

Z) ΝΟΜΟΛΟΓΙΑΚΑ ΖΗΤΗΜΑΤΑ

Zi) Παρένθετη μητρότητα με αφορμή την Πολ. Πρωτ. Ηρακλείου 31/5803/176/1999

Η συγκεκριμένη απόφαση, για πρώτη φορά στα ελληνικά χρονικά αντιμετώπισε το θέμα της παρένθετης μητρότητας, δηλαδή της εμφύτευσης στη μήτρα μιας γυναίκας και στη συνέχεια κυοφορίας γονιμοποιημένου ωαρίου που σχηματίστηκε από γενετικό υλικό ενός άτεκνου ζευγαριού. Η προβληματική που γεννάται εδώ είναι η εξής: αν δεχτούμε ότι η παρένθετη μητέρα απλώς «φιλοξενεί» στα σπλάχνα της ένα ξένο παιδί, «δανείζοντας» ουσιαστικά το σώμα της στους φυσικούς γονείς έναντι κάποιου χρηματικού ανταλλάγματος, είναι σαν να δεχόμαστε ταυτόχρονα πως η γυναίκα αυτή έχει μειωμένο status τιμής. Υπολείπεται σε ανθρώπινη αξία και αξιοπρέπεια, θίγεται η προσωπικότητά της, η ανθρώπινη και γυναικεία υπόστασή της. Δεν είναι πλέον υποκείμενο δικαίου, αλλά έχει περιωπή αντικείμενου. Θα μπορούσε ίσως να χαρακτηριστεί –παρακινδυνευμένα είναι η αλήθεια- ως θύμα ανθρώπινης εκμετάλλευσης, σαν ένα ανθρώπινο καλούπι προκειμένου να φτιαχτεί ένας άλλος άνθρωπος, με τον οποίο δεν θα έχει το δικαίωμα να συνδέεται με κανέναν τρόπο. Επίσης, εδώ τίθεται ζήτημα προστασίας της οικογενειακής ζωής, την ισορροπία της οποίας κινδυνεύει να διαταράξει η γνώση από το παιδί της ύπαρξης ενός «ξένου» με τον οποίο διατηρεί βιολογικό δεσμό. Η αποκάλυψη αυτής της βιολογικής συγγένειας (που απορρέει από το δικαίωμα στη γνώση της καταγωγής), μπορεί να συμβάλλει καθοριστικά όχι μόνο στην προστασία της υγείας του με την προληπτική

αντιμετώπιση τάσεων εκδήλωσης κληρονομικών ασθενειών, αλλά ιδίως στη διαμόρφωση της ιδιαίτερής του ταυτότητας. Κι αυτό γιατί η γνώση καταγωγής διαδραματίζει έναν διόλου αμελητέο ρόλο στη διαδικασία κοινωνικοποίησης του παιδιού και μέσω αυτής ορίζονται οι δεσμοί αίματος και οικειότητας με τον κύκλο των συγγενών και έτσι συγκροτείται η προσωπικότητα όχι ως αφηρημένη ποιότητα αλλά ως συγκεκριμένη σχέση με ένα προγονικό παρελθόν πρόσφατο αλλά και απώτερο.

Zii) Υπόθεση Moore

Στην υπόθεση αυτή, ο θεράπων ιατρός του Moore, (ασθενής με λευχαιμία), του συνέστησε να υποβληθεί σε εγχείρηση αφαίρεσεως σπλήνας.

Η εγχείρηση ήταν ιατρικώς ενδεδειγμένη και εκτελέστηκε με επιτυχία.

Οι εναγόμενοι, μεταξύ και των οποίων το Πανεπιστήμιο της Καλιφόρνιας και η εταιρία Sandoz, εν αγνοία του Moore, και χωρίς τη συναίνεσή του, χρησιμοποίησαν τη σπλήνα του για να δημιουργήσουν κυτταρικές σειρές με ιδιαίτερα χαρακτηριστικά και να τις εκμεταλλευθούν εμπορικά. Για τον σκοπό αυτό, συνέστησαν στον ασθενή να επισκέπτεται σε τακτά χρονικά διαστήματα το νοσοκομείο όπου υπέστη ελάσσονες επεμβάσεις αφαίρεσης και άλλων ιστών ή του ζητήθηκε να παράσχει κι άλλες σωματικές ουσίες, π.χ αίμα και σπέρμα. Στόχος αυτών των επεμβάσεων ήταν να χρησιμοποιηθούν τα λαμβανόμενα κύτταρα για περαιτέρω εμπορική εκμετάλλευση. Ο ασθενής αντελήφθη τελικώς τι συνέβαινε και ζήτησε δικαστικώς να συμμετέχει στην ιδιαίτερως κερδοφόρα εκμετάλλευση των κυττάρων του!!

Η υπόθεση Moore απασχόλησε τον νομικό τύπο όλων των χωρών λόγω της πληθώρας των θεμάτων που πραγματεύεται και κυρίως λόγω της δυνατότητας εμπορικής αξιοποίησης του ανθρώπινου γονιδιώματος και του καθορισμού του περιεχομένου της συναίνεσεως.

Ziii) Υπόθεση Perruche

Το 1982, η Josette Perruche έμεινε έγκυος στο δεύτερο παιδί της. Φοβήθηκε μήπως είχε προσβληθεί από την ασθένεια της ερυθράς, ασθένεια μεταδοτική κι από την οποία ήταν εκείνη την περίοδο προσβεβλημένη η μικρή της κόρη. Αποφάσισε λοιπόν να κάνει ιατρικές εξετάσεις γνωρίζοντας ότι η ερυθρά μπορεί να προκαλέσει ανεπανόρθωτη βλάβη στο έμβρυο και για τον λόγο αυτό είχε γνωστοποιήσει στους γιατρούς ότι σε περίπτωση θετικού αποτελέσματος, είχε αποφασίσει να προχωρήσει σε άμβλωση. Μετά τις σχετικές εξετάσεις, οι γιατροί την διαβεβαίωσαν ότι ήταν ανοσοποιημένη από την ασθένεια αυτή και δεν διέτρεχε κανέναν κίνδυνο, ούτε εκείνη, ούτε το έμβρυο. Ο Nicolas γεννήθηκε στις 13/1/1983 και λίγους μήνες αργότερα άρχισε να παρουσιάζει συμπτώματα, τα οποία οι ειδικοί τα απέδωσαν στην ερυθρά από την οποία είχε προσβληθεί η μητέρα: σοβαρά νευρολογικά προβλήματα, καρδιοπάθεια, κωφότητα και μερική τύφλωση. Αυτό που έχει ιδιαίτερη σημασία στην εν λόγω υπόθεση είναι ότι παράλληλα με την αποζημίωση που επιδικάστηκε στους γονείς Perruche, ο γαλλικός Άρειος Πάγος, κάνοντας μεταστροφή στην μέχρι τότε νομολογία των γαλλικών δικαστηρίων, έδωσε τη δυνατότητα στο ίδιο το παιδί να ζητήσει αποζημίωση από τους γιατρούς επειδή γεννήθηκε ανάπηρο αφού ένα σφάλμα στην προγεννητική διάγνωση δεν επέτρεψε στη μητέρα να αποφασίσει ελεύθερα τη διακοπή της κύησης. Η απόφαση αυτή μπορεί να έχει επικίνδυνες συνέπειες, αφού ουσιαστικά αναγνωρίζει στον άνθρωπο ένα δικαίωμα να μη γεννηθεί «αφύσικος» ή *a contrario*, του αναγνωρίζει ένα δικαίωμα «προγεννητικής ευθανασίας».

Ziv) Υπόθεση τεχνητής γονιμοποίησης με σπέρμα αποθανόντος συζύγου

Πρόκειται για απόφαση του περιφερειακού δικαστηρίου της Κρετιγι (Γαλλία) 1/08/1984. Ο Άλεν Π. που ζούσε με την Κορίν Ρ. ανέπτυξε καρκίνο των όρχεων. Ο γιατρός του τον προειδοποίησε ότι η θεραπεία της ασθένειάς του πιθανόν να του δημιουργούσε στειρότητα και έτσι, ο Άλεν Π. αποφάσισε να δώσει δείγμα του σπέρματός του σε ειδική Τράπεζα διατήρησης σπέρματος στις 7/12/1981. Δύο χρόνια αργότερα, στις 23/12/1983, παντρεύτηκε την

Κορίν Ρ, και πέθανε δύο μέρες αργότερα. Η χήρα του και οι γονείς του ζήτησαν από την Τράπεζα την επιστροφή του σπέρματος ώστε να μπορέσει να γονιμοποιηθεί η Κορίν. Η τράπεζα αρνήθηκε. Τελικά η Κορίν πέτυχε δικαστικώς την επιστροφή του σπέρματος, μα η τεχνητή γονιμοποίηση δεν πέτυχε γιατί λόγω της ασθένειας του θανόντος, το σπέρμα ήταν χαμηλής ποιότητας.

Η πιο πάνω απόφαση θίγει ένα από τα σημαντικά θέματα που συνδέονται με την τεχνητή γονιμοποίηση, εάν είναι δηλαδή δυνατόν να επιτραπεί αυτή με σπέρμα αποθανόντος συζύγου.

Το θέμα αυτό είναι δύσκολο να λυθεί γιατί έχουμε αντιπαράθεση του δικαιώματος κάθε ανθρώπου να αποκτήσει ένα παιδί και του δικαιώματος του ίδιου του παιδιού να έχει δύο γονείς.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Με βάση όλα τα παραπάνω, αντιλαμβανόμαστε ότι η πρόοδος της βιοϊατρικής παρουσιάζει πτυχές που αφορούν τα ανθρώπινα δικαιώματα και ιδίως το δικαίωμα της ζωής και της ανθρώπινης αξίας. Προβλήθηκε πολύ έντονα το πρόβλημα των ιατρικών πειραματισμών σε ανθρώπινα υποκείμενα. Αυτά μπορεί να αποτελούν άτεχνη συγκάλυψη μιας ευγονικής πολιτικής, όπως στη ναζιστική Γερμανία και τον Κώδικα της Νυρεμβέργης, είτε αναγκαία προϋπόθεση της επιστημονικής προόδου.

Εκτός από την συνιθισμένη τακτική να χρησιμοποιούνται σε πειράματα «εθελοντές» βαρυποινίτες ή μελλοθάνατοι που συνεπάγονταν απώλεια της ζωής τους, υπάρχουν και ακόμα χειρότερες περιπτώσεις: διαβόητες είναι στην Αμερική οι υποθέσεις Tuskegee (1932), Jewish Chronic Disease Hospital και Willowbrook Studies. Στα πλαίσια της πρώτης, εθελοντές στους οποίους είχαν υποσχεθεί δωρεάν θεραπεία, συμμετείχαν σε πρόγραμμα κατά της σύφιλης

και οδηγήθηκαν σκόπιμα στον θάνατο, αφού για τις ανάγκες του πειράματος δεν τους χορηγούνταν πενικιλίνη. Κατά την δεύτερη, καρκινικά κύτταρα μεταμοσχεύθηκαν σε χρόνια ανίκανους ασθενείς και κατά την τρίτη, παιδιά με ελαττωμένη ικανότητα αντίληψης, μολύνθηκαν σκόπιμα με τον ιό της υπατίτιδας. Σε όλες αυτές τις περιπτώσεις, ο άνθρωπος υποβαθμίστηκε σε επίπεδο απλού μέσου, εργαλείου του πειράματος, με αποτέλεσμα την μείωση της αξιοπρέπειάς του.

Η όλη εξέλιξη της βιοϊατρικής επιστήμης φαίνεται να εξαρτάται από το πόσο θα γίνει δυνατόν να μην παρεισφρύσουν αποκλειστικά χρηματοοικονομικά κριτήρια στην χρήση των μεθόδων των επιτευγμάτων της. Οι αγγελίες ανέργων που πωλούν τα οργάνά τους στην Βραζιλία, το λαθρεμπόριο ανθρώπινων μοσχευμάτων Τούρκων εργατών σε νοσοκομεία της Βρετανίας, οι καθημερινές ειδήσεις των μέσων μαζικής ενημέρωσης, αποκτούν ιδιαίτερη σημασία εάν συνδυαστούν με την επίσημη ιατρική πολιτική κρατών, όπως οι Η.Π.Α, όπου σήμερα π.χ η πώληση αίματος είναι ελεύθερη.

Τα ζητήματα που θέτει η βιοϊατρική δεν δέχονται συγκεκριμένες λύσεις. Είναι φυσικό και λογικό η νομική επιστήμη να έπεται της ιατρικής και είναι προφανές ότι τίποτα δεν αποκτάται χωρίς κάτι άλλο να θυσιαστεί.

Θα ήταν τραγικό όμως να οδηγηθούμε σε μια επιστήμη χωρίς συνείδηση.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Βασιλογιάννης Κ. Φίλιππος, «Ο κλώνος του ανθρώπου», εκδόσεις Αντ.Ν Σάκκουλας 2003
- Βιδάλης Γ.Κ., «Ζωή χωρίς πρόσωπο: το Σύνταγμα και η χρήση ανθρώπινου γενετικού υλικού», εκδόσεις Α.Ν Σάκκουλας
- Βιδάλης Γ.Κ, Μανωλάκου Κ., «Κείμενα για τη βιοηθική (κείμενα Εθνικής Επιτροπής Βιοηθικής)»
- Βλαχόπουλος Σπύρος, «Η κλωνοποίηση στην ελληνική έννομη τάξη, απ'τον Αδάμ στην Dolly: το τέλος της παραδοσιακής μορφής αναπαραγωγής» εκδόσεις Αντ.Ν. Σάκκουλα Αθήνα-Κομοτηνή 2000
- Δανέζη Ιωή, «Σπερματέγχυση ή τεχνητή γονιμοποίηση», Αρχείο Ελληνικής Ιατρικής 1986
- Δημητρόπουλος Ανδρέας, «Συνταγματικά Δικαιώματα, Παραδόσεις συνταγματικού δικαίου» Ι΄ έκδοση, Αθήνα 2004
- Δημητρόπουλος Ανδρέας, «Τα αμυντικά δικαιώματα του ανθρώπου και η μεταβολή της έννομης τάξης», 1981
- Εθνική Επιτροπή Βιοηθικής, Ινστιτούτο Γκαίτε, «Βιοηθική και Βιοπολιτική», εκδόσεις Α.Ν Σάκκουλας 2002
- Εταιρία Δικαστικών Μελετών, «Συμβολές III, Νομική προσέγγιση των σύγχρονων προβλημάτων της Βιογενετικής», εκδόσεις Αντ.Ν Σάκκουλας 2002
- Εταιρία Νομικών Βορείου Ελλάδος, «Τεχνητή γονιμοποίηση και γενετική τεχνολογία: η ηθικονομική διάσταση», εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2003
- «Ιατρική Υποβοήθηση στην ανθρώπινη Αναπαραγωγή και Αστικό Δίκαιο» εκδόσεις Αντ.Ν Σάκκουλας 2002
- «Ιατρική Υποβοήθηση στην ανθρώπινη Αναπαραγωγή. Ο ν.3089/2002, προπαρασκευαστικές εργασίες, συζήτηση στη βουλή» εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2004
- Κατρούγκαλος Γεώργιος, «Το δικαίωμα στη ζωή και στον θάνατο»

- Κριάρη-Κατράνη Ιομήνη, «Γενετική τεχνολογία και θεμελιώδη δικαιώματα» εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 1999
- Κριάρη-Κατράνη Ιομήνη, «Βιοϊατρικές εξελίξεις και Συνταγματικό Δίκαιο» εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 1994
- Κονιδιτσιώτου Κωνσταντίνα «Ιατρική και ανθρώπινα δικαιώματα»
- Λέκκας Γεώργιος, «Ελεύθερη ένωση και πατρότητα κατά τον Αστικό κώδικα», εκδόσεις Αντ.Ν Σάκκουλας 2003
- Μάλλιος Ευάγγελος, «Γενετικές εξετάσεις και Δίκαιο», εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2004
- Μάλλιος Ευάγγελος, «Δίκαιο και κοινωνία στον 21^ο αιώνα» εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη
- Μαραγκός Άγγελος «Γενετική τεχνολογία και ποινικό δίκαιο»
- Πρωτοπαπαδάκης Ευάγγελος, «Η ευθανασία απέναντι στη σύγχρονη βιοηθική»
- Σοφουλάκης Λάμπρος, «Η προστασία της ανθρώπινης ζωής κατά το Σύνταγμα και τους νόμους»
- Σπυριδάκης Ι.Σ., «Η νέα ρύθμιση της τεχνητής γονιμοποίησης και της συγγένειας» εκδόσεις Αντ.Ν Σάκκουλας
- Σταυρόπουλος Αλέξανδρος «Βιοτεχνολογία και Βιοηθική στον ημερήσιο αθηναϊκό τύπο»
- Στράγγα Τζούλια, «Χρονικά-Annales-Annals», Ίδρυμα Μαραγκοπούλου
- Χρυσικόπουλος Αθανάσιος, «Υπογονιμότητα, Στείρωση, Προβλήματα Αναπαραγωγής» Ιατρικές εκδόσεις

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Bernard Jean, “*Bioethics*”
- Thomasma David, Thomasine Kushner, “*Birth to Death: Science and Bioethics*”
- Matare H.F, “*Bioethics*”
- “*Bioethics in Europe: Proceeding of the 2nd Symposium on Bioethics. Strasbourg 30 November 1993*”

ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ

- Βήμα Science (ένθετο περιοδικό της εφημερίδας «το Βήμα», Κυριακή 12 Μαρτίου 2006)
- Δικαιοσύνη
- Ελληνική Μαιευτική και Γυναικολογία, Τόμος 17, Τεύχος 4 (2005)
- Ελληνική Δικαιοσύνη
- «Κ» (ένθετο περιοδικό της εφημερίδας «η Καθημερινή», Κυριακή 14 Μαΐου 2006)
- Ποινικά Χρονικά
- Νομικό Βήμα
- Το Σύνταγμα

ΝΟΜΟΙ

1383/1983 αφαίρεση και μεταμόσχευση ανθρώπινων ιστών και οργάνων
2742/1997 προστασία του ατόμου από την επεξεργασία δεδομένων
προσωπικού χαρακτήρα

821/1978 περί αφαιρέσεως και μεταμοσχεύσεων βιολογικών ουσιών
ανθρώπινης προέλευσης

2619/1998 κύρωση σύμβασης ανθρωπίνων δικαιωμάτων και βιοϊατρικής

3089/2002 τεχνητή γονιμοποίηση

3305/2005 περί παρένθετης μητρότητας